

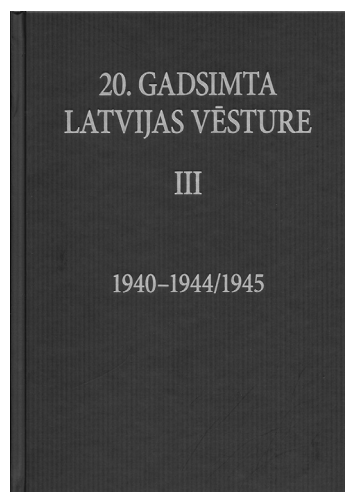
Aivars Stranga

Dr. habil. hist., profesors, Latvijas Universitātes
Vēstures un filozofijas fakultāte

Dr. habil. hist., professor, University of Latvia,
Faculty of History and Philosophy

ILGĀ DARBA CIENĪGS NOSLĒGUMS / A WORTHY ENDING OF A LONG WORK

*20. gadsimta Latvijas vēsture. III sējums:
1940–1944/1945.* Rīga: LU Akadēmiskais
apgāds, 2022. 616 lpp.
ISBN 9789934189050

The academic publication 20. gadsimta Latvijas vēsture. III sēj.: 1940–1944/1945 [The 20th Century History of Latvia. Vol. III: 1940–1944/1945] provides a reasonably deep insight into one of the hardest and most tragic periods in Latvia’s history, which saw the loss of Latvia’s national independence, genocide, and mass repressions of its population, crucial transformations of the political, economic, and public life, as well as warfare and huge losses of human life. The first part of the book is dedicated to the loss of Latvia’s sovereignty as a result of the Soviet occupation in 1940. Several chapters and subchapters are new original studies. The authors had tackled an important task of not just finding out facts but also conceptualising them. The book has taken into consideration and relied on the latest publications by Latvian and foreign historians. Each chapter starts with a historiographical overview that allows the reader to get a deeper insight into the research status of the respective topic and to view the period in the context of different ideological struggles, the latter being important for the research into this period in particular.

Jau 2003. gadā iznāca akadēmiskā izdevuma “20. gadsimta Latvijas vēsture” II sējums “Neatkarīgā valsts. 1918–1940”. Jauno, trešo sējumu nācās gaidīt gan-drīz divdesmit gadus. Kā darba priekšvārdā atzīst tā atbildīgie redaktori Daina

Bleiere un Kārlis Kangeris, šis sējums ir tapis gan ilgi, gan sarežģīti, gadu gaitā ir mainījušies projekta vadītāji un grāmatas autoru kolektīva sastāvs. Vairāku šī sējuma nodaļu un apakšnodaļu autoriem būtībā nācās veikt jaunus patstāvīgus pētījumus. Ciktāl tas bija iespējams, grāmatā ir ņemtas vērā un izmantotas Latvijas un ārzemju vēsturnieku jaunākās publikācijas.

Darba pirmo daļu – Latvijas okupēšana un iekļaušana PSRS sastāvā – ievada apjomīgs historiogrāfijas izvērtējums, sākot ar sociālistiskās revolūcijas koncepcijas analīzi. Pirmajā okupācijas gadā, 1940. gada jūnijā – 1941. gada jūnijā, parādījās tikai sociālistiskās revolūcijas koncepcijas aizmetņi, kamēr liela uzmanība vēl tika veltīta Sarkanās armijas lomas atzīšanai: ne velti Aleksandrs Čaks savā odiozajā dzejojumā “17. jūnijs” apdziedāja nevis kādu revolucionāru – komunistu, bet īsto okupācijas notikumu varoni – padomju tanku (“Lielceļu baltajos diviešos / Tinušies tanki iet; /.../ Vabules, kaltās un stiprās, / Bites, kas saldi dūc”).¹ Tikai pirmā okupācijas gada pašās beigās notika transformācija un Sarkanā armija no koncepta pazuda. 1941. gada 15. jūnijā LKP CK sekretārs propagandas jautājumos Arvīds Pelše referātā Latvijas PSR Rakstnieku savienības I kongresā paziņoja, ka 1940. gada jūlijā Latvijā notika sociālistiskā revolūcija – “lielās Oktobra sociālistiskās revolūcijas atbalss”. Tātad sociālistiskā revolūcija bija notikusi laika posmā starp Saeimas vēlēšanām un tās sasaukšanu, t. i., no 1940. gada 16. jūlija līdz 21. jūlijam (šo konceptu Pelše attīstīja arī kara gados, īpaši 1943. gada rakstā “Piezīmes par 1940. g. jūlija sociālistisko revolūciju Latvijā”). Bet kas bija noticis līdz tam? Jau 50. gadu sākumā sāka parādīties viedoklis, ka sociālistiskā revolūcija esot sākusies jau 1940. gada jūnijā, taču pagāja diezgan ilgs laiks, kamēr 1978. gadā tika radīts konsolidēts koncepts par sociālistiskajām revolūcijām Baltijā, kas kalpoja par paraugu, kam bija jāseko visas Padomju Savienības mērogā un kas atzina, ka sociālistiskās revolūcijas sākās jau jūnijā ar t. s. tautas valdību izveidi. Līdz tam pastāvējušais viedoklis, ka revolūcijai ir bijuši divi posmi – buržuāziski demokrātiskais un tikai pēc tā – sociālistiskās revolūcijas, kuru atbalstīja, piemēram, igauņu autors Viktors Māmeģi (*Maamägi*), bet Latvijā jurists Visvaris Millers, savu iespaidu pilnīgi zaudēja.

Padomju Latvijā galvenais vēsturnieks, kas izstrādāja 1940. gada sociālistiskās revolūcijas koncepciju, bija Aleksandrs Drīzulis, kurš pirmais izvirzīja domu, ka 1940. gada 20. jūnijā, līdz ar t. s. tautas valdības nodibināšanu, Latvijā sākās sociālistiskā revolūcija. Citu autoru vidū īpaši jāizceļ Ēriks Žagars un Josifs Šteimanis. Šodien pat grūti iedomāties, cik liels autoru skaits – viņu vidū arī prāva juristu saime – rosījās sociālistiskās revolūcijas laukā; viņu aizmirstība mūsdienās ir pilnīgi pelnīta. Ar sociālistiskās revolūcijas idejas izvirzīšanu vēl

1 Čaks, Aleksandrs (1973). *Raksti*. 3. sēj. Rīga: Liesma, 101. lpp.

bija par maz: saskaņā ar Ļeņina mācību pirms revolūcijas bija nepieciešama revolucionārā situācija, kuru Latvijā, jau sākot ar 1939. gada rudenī, arī viens no pirmajiem atrada Drīzulis; savukārt Šteimanis neapmierinājās tikai ar revolucionāro situāciju, bet pat apgalvoja, ka 1940. gada jūnijā tā pārauga vispār nacionālā krīzē: “Buržuāzijas fašistiskās diktatūras krišana kļuva neizbēgama.”² Ideja par vispār nacionālu krīzi tomēr neiedzīvojās – ne tāpēc, ka to nevarēja nopamato ar faktiem – melots tika arī par citiem jautājumiem, bet tāpēc, ka tai nebija nopamatojuma Ļeņina darbos, uz kuriem bija obligāti jāatsaucas, atšķirībā no revolucionārās situācijas trīs pazīmēm, kuras Ļeņins bija formulējis 1915. gadā un kuras tika piemērotas arī Latvijai.³ Kā pamatoti atzīmē recenzējamās grāmatas autori, sociālistiskās revolūcijas koncepcija nespēja iegūt lielākās daļas latviešu simpātijas, jo tā bija krasā pretrunā ar sabiedrības vēsturisko atmiņu. Sākot ar 1988. gadu, Molotova–Ribentropa pakts un tā sekas – Latvijas okupācija un aneksija – kļuva par vienu no galvenajiem publisko diskusiju, publicistikas un vēsturnieku pētījumu tematiem.

Historiogrāfijas sadaļā ir rūpīgi izvērtētas 1940.–1941. gada problēmas Rietumu vēsturnieku darbos, kā arī pētniecība Latvijā un ārzemēs kopš 80. gadu beigām. Viens no jautājumiem, kuram tiek pievērsta uzmanība, ir tas, vai militārā pretošanās padomju okupācijai būtu patiešām izraisījusi lielākas represijas nekā tās, kas notika faktiski 1940.–1941. gadā. Liekas tomēr, ka militārās pretošanās gadījumā represijas patiešām būtu bijušas nekavējošas un ļoti lielā apjomā. 1996. gadā drosmīgā Krievijas vēsturniece Nataļja Lebedeva publicēja arhīvos atrastos dokumentus, kuri liecināja, ka neilgi pirms Baltijas valstu okupācijas 1940. gada jūnijā jau bija izstrādāti plāni par aptuveni 63 000 šo valstu karavīru sagūstīšanu un nosūtīšanu uz koncentrācijas nometnēm gadījumā, ja Baltijas valstis būtu militāri pretojušās (baltieši tiktu nosūtīti arī uz tām nometnēm, kurās vēl nesen bija bijuši poļu karagūstekņi, kuri jau bija nošauti). Vēl pat 27. jūnijā, kad okupācija jau bija notikusi un Baltijas valstis nebija pretojušās, Smoļenskas apgabalā tika izskatīti jautājumi par nometņu gatavību karagūstekņu uzņemšanai. Lebedeva secināja, ka tikai jūnija beigās tika pieņemts lēmums pagaidām neinternēt Baltijas valstu militārpersonas.⁴

Nobeidzot historiogrāfisko apskatu, tiek secināts, ka kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas vēsturnieki ir paveikuši visai būtisku darbu 1940.–1941. gada

2 Shteiman, I. A. (1979). *Politicheskaia aktivnost' mass*. Rīga: Liesma, s. 11.

3 Sk.: Žagars, Ēriks (1975). *Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā. 1940–1941*. Rīga: Zinātne, 23.–24. lpp.

4 Lebedeva, Nataļja (1996). *Katin': prestuplenie protiv chelovechestva*. Moskva: Progres – Kul'tura, s. 244–248. Nedaudz vēlāk ar N. Lebedevas izmantotajiem dokumentiem iepazinās un savos darbos izmantoja arī latviešu vēsturnieks Heinrihs Strods.

padomju okupācijas dažādu aspektu pētniecībā, tomēr joprojām ir daudzi jautājumi, it īpaši sociālās un ekonomiskās dzīves problemātika, kas prasa padziļinātu izpēti.

Darba 1. nodaļa ir veltīta Latvijas okupācijas sagatavošanai un norisei. Vērtējot Kārļa Ulmaņa lēmumu nepretoties PSRS agresijai, autori secina, ka apstākļos, kādi bija izveidojušies 1940. gada jūnijā, pretošanās būtu bijusi vēltīga, tomēr mazāk saprotams ir tas, kādēļ kopš 1939. gada oktobra Latvijas valdība, tāpat kā citu Baltijas valstu valdības, tik maz bija darījusi, lai nodrošinātos iespējamās okupācijas gadījumam. Raksturojot marionešu valdības sastādīšanu, tās sastāvu un darbības sākumu, tiek uzsvērts, ka padomju okupācijas varas sastādītās Latvijas valdības struktūrā, salīdzinot ar Latvijas Republikas Ministru kabineta veidošanas praksi, saskatāma viena ļoti būtiska atšķirība. Pirmo reizi Ministru kabineta locekļa (iekšlietu ministra biedra) rangā tika pacelts Politiskās policijas priekšnieks, kas faktiski nozīmēja politisko represiju tiešu pasludināšanu par vienu no prioritāriem valsts politikas virzieniem. Savukārt, raksturojot "Tautas Saeimas" vēlēšanas, pamatoti tiek uzsvērts, ka būtiska loma vēlēšanu iznākumā un vēlētāju iebiedēšanā bija tam, ka Sarkanās armijas pārstāvji vis-tiešākā veidā gan piedalījās vēlēšanu organizācijā, gan arī kontrolēja balsošanu vēlēšanu iecirkņos.

2. nodaļā ir aplūkota institucionālās sistēmas nomaīņa Latvijā 1940.–1941. gadā. Uzsverot, ka faktiski nevienu okupētās Latvijas dzīves jautājumu nevarēja izlemt bez Latvijas Komunistiskās partijas vadības akcepta, tiek tomēr pamatoti atzīts, ka Latvijas PSR vadība savos lēmumos bija pilnīgi atkarīga no Maskavas, kuras galvenais pārstāvis Latvijā bija Vladimirs Derevjanskis, kurš tik atklāti demonstrēja savu varu, ka ar to dažreiz bija neapmierināts VK(b)P CK sekretārs Andrejs Andrejevs, kurš Maskavā pārraudzīja Baltijas valstu sovetizāciju. Sovetizācijas process sākās ar nelikumīgu valsts varas maiņu, vienlaikus tika likvidēta Latvijas Republikas ārpolitika, armija, valsts pārvaldes aparāts; pārveidojumi skāra arī pašvaldības, tieslietu sistēmu un prokuratūru. Visu pirmo padomju okupācijas gadu risinājās arī Latvijas integrācija PSRS ekonomiskajā sistēmā.

Grāmatas 3. nodaļa ir veltīta pārkārtojumiem ekonomikā, īpašu uzmanību pievēršot priekšdarbiem lauksaimniecības kolektivizācijai – vairāk nekā 60% Latvijas iedzīvotāju bija nodarbināti lauksaimniecībā, un tāpēc lielākā daļa iedzīvotāju ar bažām gaidīja jaunās varas rīcību ekonomikas agrārā sektorā. Pirmajā okupācijas gadā tika īstenota agrārā reforma, kuras mērķis bija nevis dot zemi bezzemniekiem un paaugstināt lauksaimniecības produktivitāti, bet gan radīt padomju varai laukos sociālu bāzi un plašu atbalstītāju slāni plānotās lauksaimniecības kolektivizācijas realizācijai. Lauksaimniecībā faktiski tika

uzsākta “kulaku kā šķiras” likvidācijas politika. Iespējams, jau 1940. gada rudenī bija uzsākta Latvijas vispārējās kolektivizācijas plānu izstrādāšana, bet vienlaidu kolektivizāciju bija paredzēts veikt 1941. gada rudenī. 1941. gada 15.–21. jūnijā tika izveidoti pirmie kolhozi (“Deportācijas, domājams, bija vienlaidu kolektivizācijas signāls”).⁵ Pirmajā okupācijas gadā tika faktiski pilnībā pabeigta nacionalizācija visās ekonomikas nozarēs. Tika sagrauts Latvijas iedzīvotāju ierastais dzīves stils, pilnīgi vai daļēji izmainījušies sadzīves apstākļi. Lielā mērā tas bija saistīts arī Padomju Savienības rubļa ieviešanu apgrozībā lata vietā.

4. nodaļā ir raksturota pretošanās padomju okupācijai un represijas, secinot, ka kopumā 1940.–1941. gada represiju ietekme uz Latvijas sabiedrību bija ļoti smaga. Līdz tam nekad tik plašas represijas nebija piedzīvotas pat lielinieku terora laikā 1919. gadā. Īpaši smagu iespaidu atstāja 1941. gada 14. jūnija deportācijas (kopumā no visiem deportētajiem gandrīz 40% – 6081 cilvēks – gāja bojā; pilnīgi iespējams, ka 1941. gada jūnija beigās bija paredzēta deportāciju otrā kārtā, kuru novērsa Vācijas uzbrukums Padomju Savienībai). Padomju režīma represijas daudziem lika uztvert Vācijas un PSRS kara sākšanos kā atbrīvošanu un veicināja sadarbību ar nacistiem. Tas arī daudziem Latvijas intelīgences un agrāko turīgo aprindu pārstāvjiem lika izšķirties par bēgšanu no Latvijas kara beigās.

5. nodaļa ir veltīta nacionālai, izglītības un kultūras politikai pirmajā okupācijas gadā. Vērtējot literātu sadarbību ar okupācijas varu, tiek secināts, ka aktīvu kolaboracionistu nebija daudz un pārsvarā viņi neizcēlās ar lielu talantu (tiesa, latviešu lielākais dzejnieks pēc Raiņa – Aleksandrs Čaks bija viņu vidū, gan ar libretu – kopā ar Eriku Ādamsonu – operai par sarkanajiem latviešu strēlniekiem, gan ar tik odiozu – ne mazāk odiozu par “17. jūniju” – dzejoli “Divi maiji”: “Gads gājis, nāvi projām gainot, / Plīv brīvi karogs sarkanais, / Ar zvaigzni dzīvo, piecstaraino, / Tam līdzī pirmais brīvais maijs”;⁶ vēl varētu minēt “Dziesmu par Ļeņinu” un ne tikai to). Kas attiecas uz tēlotāju mākslu, te gan nevarētu teikt, ka kolaboracionistu nebija daudz vai ka viņi neizcēlās ar talantu. Nevarētu arī teikt, ka viņi bija tikai kreisi orientēti mākslinieki. Izcilais latviešu gleznotājs Jānis Roberts Tillbergs bija konservatīvs gan glezniecības manierē, gan – vēl vairāk – savos priekšstatos par mākslu: Edvarts Virza viņu kādreiz bija pat nosaucis par “mākslas Bermontu”,⁷ taču tieši viņš radīja “Biedra Staļina ģimetni un bija arī zīmējis F. Engelsa ģimetni ar ogli un zīmuli”.⁸ Ar jebkuru režīmu bija gatavs

5 Strods, Henrihs (1992). *Latvijas lauksaimniecības vēsture. No vissenākajiem laikiem līdz XX gs. 90. gadiem*. Rīga: Zvaigzne, 184. lpp.

6 Čaks, Aleksandrs (1973). *Raksti*. 3. sēj. Rīga: Liesma, 109. lpp.

7 Virza, Edvarts (2008). *Raksti*. 2. sēj.: *Publicistika*. Rīga: Zinātne, 281. lpp.

8 Konstante, Ilze (2017). *Staļina garā ēna Latvijas tēlotājā mākslā. 1940–1956*. Rīga: Neputns, 91. lpp.

sadarboties arī izcilais tēlnieks Teodors Zaļkalns, kurš apņēmās izgatavot Staļina krūšutēlu un saņemt par to 3000 rubļu⁹ (Zaļkalns bija ne tikai liels tēlnieks, bet arī laimīgs cilvēks – nedz Staļinu, nedz vēlāk Hitleru viņš tā galu galā neizveidoja un, iespējams, šāds steigas trūkums bija dzīves gudrības iemiesojums). Pirmajā okupācijas gadā māksliniekiem tika piedāvātas 17 tēmas, kurām veltīt darbus, un tās arī liecina, ka sociālistiskās revolūcijas koncepts vēl nebija nostiprinājies. Tā vietu ieņēma Sarkanā armija – atbrīvotāja; tika ieteikta, piemēram, šāda tēma: “Latvijas proletariāta atsvabināšana 1940. gada 17. jūnijā”¹⁰ (te svarīgs ir vārds – “atsvabināšana”, t. i., kaut kas, kas nācis no ārienes, nevis iekšējas revolūcijas rezultāts).

6. nodaļa stāsta par Latvijas starptautiskās situācijas un diplomātijas izmaiņām. Latvijas sūtnim Lielbritānijā Kārlim Zariņam 1940. gada maijā izsniegtajām ārkārtējām pilnvarām piemita būtiski trūkumi, bet pat šīs pilnvaras Latvijas ārlietu ministrs Vilhelms Munters nelika iedarbināt, okupācijai sākoties. Latvijas sūtņi diezgan ilgu laiku bija neziņā un neprotestēja pret okupāciju jau jūnijā: mūsdienu literatūrā šī vilcināšanās ir vērtēta ļoti kritiski: “Šis nepatīkamais fakts joprojām ir problemātisks valsts nepārtrauktības doktrīnas kontekstā.”¹¹ 1940. gada jūlijā, pēc padomju varas pasludināšanas Latvijā, sūtnis Zariņš beidzot sāka rīkoties saskaņā ar ārkārtējām pilnvarām, un sākās jauns periods Latvijas Republikas diplomātijas vēsturē; Latvijas ārlietu dienests turpināja darboties līdz valsts neatkarības atjaunošanai 1991. gadā un ļoti ierobežotā apjomā pārstāvēja Latvijas Republikas un tās pilsoņu intereses ārvalstīs.

Darba otrā daļa ir veltīta nacistiskās Vācijas okupācijas režīmam Latvijā. Tās ievadā tiek uzsvērts, ka, lai arī vācu okupācijas laiks Latvijā bija samērā īss, tas atstāja daudzējādā ziņā tālejošas sekas un Latvija cieta ievērojamus dzīvā spēka zaudējumus. Būtiska nacionālsociālistu ideoloģijas sastāvdaļa bija rasu teorija, saskaņā ar kuru 1942. gada otrajā pusē tika secināts, ka 80% Kurzemes, Zemgales un Vidzemes iedzīvotāju rases ziņā ir augstvērtīgi, t. i., derīgi pārvācošanai, kamēr Latgales iedzīvotāji tika atzīti par atšķirīgiem no pārējiem Latvijas iedzīvotājiem; latgalieši nebija pārvācojami, un nākotnē viņus bija paredzēts pārvietot uz kādu PSRS apgabalu (iespējams, Ļeņingradas tuvumā).

Historiogrāfijas pārskatā tiek atzīmēts, ka 1941. gada vasaras okupācijas varu maiņa ir viena no specifiskākajām Latvijas 20. gadsimta vēstures problēmām un,

9 Konstante, Ilze (2017). *Staļina garā ēna Latvijas tēlotājā mākslā. 1940–1956*. Rīga: Neputns, 85. lpp.

10 Turpat, 87. lpp.

11 Apals, Gints (2020). *Ārpolitikas avoti un pirmie soļi. Latvija Versaļas sistēmā un Otrā pasaules kara sākumā – Latvijas diplomātijas gadsimts*. Rīga: Zvaigzne ABC, 60. lpp.

lai arī diskusija par varu maiņas perioda ilgumu vēl turpinās, tās īslaicīgums un salīdzinoši miermilīgā norises gaita ir kļuvusi par vispāratzītu viedokli. Tiek arī atzīts, ka joprojām nav tādu darbu, kuros būtu izsekots kāda apriņķa pašsardzības grupas darbībai no paša sākuma līdz likvidēšanai; tāpat neziņa pastāv jautājumā par pašsardzībā iesaistīto personu skaitu gan atsevišķo apriņķu, gan visas Latvijas mērogā. Vēl nepietiekami daudz ir rakstīts par saimniecības politiku vācu okupācijas laikā: saimniecības politika bija viens no tiem būtiskiem faktoriem, kādēļ sākotnēji caurmērā labvēlīgā nostāja pret vāciešiem pārvērtās naidā. Tiek izteikta arī cerība, ka atradīsies autors, kurš varētu izpētīt vācu laika kultūras politiku visos tās aspektos. Objektīvu apstākļu dēļ līdz šim historiogrāfijā trūkst visaptverošu darbu par pretošanās kustību nacistu okupētajā Latvijā.

1. nodaļā tiek sniegts pārskats par Vācijas–PSRS kara sākumu, bet 2. nodaļā, kura veltīta nacistu okupācijas pārvaldei Latvijā, tiek uzsvērts, ka nacistiem nebija nolūka atjaunot Baltijas valstu neatkarību. Visu Baltijas apgabalu – Ostlandi, kā vācieši to dēvēja, bija paredzēts pievienot reiham un pārvācot. Turklāt Ostlandes robežas nekad netika precīzi iezīmētas. Ārkārtīgi saspringtas diskusijas vāciešu vidū izvērsās par autonomijas piešķiršanu Baltijas tautām: neskatoties uz aso diskusiju okupantu iestāžu vidū, būtiskas priekšrocības autonomijas ieviešanā latviešu un igauņu tautai nebūtu bijušas. Galvenais vāciešu mērķis bija radīt propagandas iespējas, lai varētu mobilizēt cīņai pret PSRS pēc iespējas lielāku skaitu kareivju. Nacistu noraidošajā attieksmē pret autonomijas ideju bija saskatāma viņu īstā nostāja: viņi nekad netika vēlējušies atjaunot Baltijas valstu patstāvību pat ne simboliski. Novatoriski secinājumi raksturo apakšnodaļu par Kurzemes pārvaldi 1945. gadā: Kurzeme trīsarpus mēnešus bija “SS protektorāts”.

3. nodaļa ir atvēlēta latviešu “pašpārvaldei”, un tajā tiek uzsvērts, ka Zemes pašpārvalde tika izveidota tikai vācu zibenskara sabrukuma dēļ un tā bija pilnīgi atkarīga no vācu uzticības. Pašpārvaldes ģenerāldirektori nevarēja izdot likumus bez okupācijas varas piekrišanas, viņi varēja tikai dot priekšlikumus, kas vācu vadībai nebija saistoši.

4. nodaļa ir veltīta tiesu sistēmai, vācu un latviešu policijas struktūrām, ieslodzījuma vietām. Tiek akcentēts, ka faktiski visas vācu okupācijas iestādes bija savā veidā ierobežojošas un represīvas un par nepakļaušanos tām draudēja sods. Ienākot vācu karaspēkam, represīvās funkcijas galvenokārt veica vācu Militārpārvalde, kas kā pirmā izdeva dažādus ierobežojošos noteikumus. Tieši tā izdeva pirmos ebrejus ierobežojošos rīkojumus. Par milzīgu, sazarotu organizāciju kļuva “melnā vara” – Drošības policija un drošības dienests – SD, kura operatīvās grupas A komandieris Valters Štālekers ieradās Rīgā 1941. gada 1. jūlijā (darbā gan tiek minēts arī cits datums – 3. jūlija vakars, bet liekas, ka precīzāks ir 1. jūlijs). Savukārt tiesu vara darbojās saskaņā ar nacistu rasu likumiem: atbilstoši

tiem cilvēki tika pakļauti dažādām tiesām. Ebreju tiesiskais stāvoklis robežojās ar beztiesiskumu. Jau iepriekšējos gados ir veikts nopietns darbs, pētot Salaspils noietni. Tagad tiek secināts: tā nebija “nāves noietne”, kā padomju vēstures literatūrā apgalvots; tā nebija arī noietne, kurā veica medicīniskus eksperimentus (asins ņemšanu bērniem). Tā tomēr bija vācu soda noietne, kurā iekšējais dzīves režīms nekādā ziņā daudz neatšķīrās no dzīves apstākļiem “īstā” koncentrācijas noietnē. Divu gadu pastāvēšanas laikā noietnē pabija apmēram 21 000 personu; noietnē mirušo skaits (galvenokārt bērni) nepārsniedza tūkstoti.

5. nodaļa pievēršas ekonomikai un darba dienestam. Latvijas iedzīvotāji cerēja, ka vācieši atdos viņiem padomju varas nacionalizētos īpašumus, taču vācu okupantiem bija savi mērķi Latvijā: galvenie uzdevumi bija maksimāli izmantot iekarotās zemes vācu armijas apgādei un sagatavot brīvu zemi vācu ieceļotājiem. Tikai tāpēc, lai pamudinātu vietējos iedzīvotājus stāties okupācijas karaspēkā, 1943. gada 18. februārī vācu okupācijas iestādēs tika pieņemts lēmums par vispārēju īpašumu reprivatizāciju. Raksturojot darba dienestu, tiek atzīmēts, ka līdz 1943. gada beigām trijās piespiedu akcijās no Latvijas uz Vāciju spaidu darbos aizveda vairāk nekā 13 000 Latvijas iedzīvotāju. Līdz 1944. gada vasarai, kad sākās evakuācija un bēgšana no Latvijas, šo strādnieku skaits Vācijā, ieskaitot uz darba līguma pamata aizbraukušos, bija pieaudzis līdz 16 800. Atstājot Latvijas teritoriju, vācu okupanti tikai Rīgā vien iznīcināja vairākus simtus ēku. Glābjeties no uzbrūkošās Padomju armijas, Latvija bija jāatstāj iztukšota un nopostīta.

6. nodaļa ir veltīta tautas labklājības problēmām, un tajā tiek uzsvērts, ka pārtikas produktu sadalē atbilstoši nacistiskās Vācijas rasu teorijai vietējiem iedzīvotājiem pienācās krietni pieticīgākas pārtikas devas nekā vāciešiem. Tas radīja Latvijas iedzīvotājos mazvērtības sajūtu, kas bija viens no faktoriem, kurš būtiski izmainīja viņu nostāju pret nacistisko okupācijas režīmu. Vissāpīgāk latvieši izjuta netaisnību algu sadalē, kad par vienu un to pašu darbu viņi saņēma apmēram trīs reizes mazāk nekā vācieši. Strādnieku vidējā alga Latvijā 1943. gadā bija ap 100 reihsmarku mēnesī – krietni mazāk nekā iztikas minimums. Rasu teorija paredzēja iespēju dzīvot tikai fiziski un garīgi veselīgiem cilvēkiem. Garīgi slimos Latvijas iedzīvotājus nacisti gluži vienkārši iznīcināja.

Raksturojot nacistiskā režīma nostāju pret Latvijas kultūru – tam veltīta 7. nodaļa, tiek akcentēts, ka nacistiskās Vācijas ideologu plāni neparedzēja plaukstošas latviešu kultūras pastāvēšanu, taču okupantu kultūrpolitika nereti bija nesakarīga, un pretrunas dažādu iestāžu starpā deva Latvijas inteliģences aprindām ievērojamu rīcības brīvību. Latvieši centās darīt visu iespējamo, lai saglabātu savu kultūru un mākslu (piemēram, operdziedātājs Mariss Vētra liecināja, ar kādu lepnumu latvieši iestudēja Jāņa Kalniņa modernistisko operu “Hamlets”: “Vācu “vircilvēki” bij iedomājušies mūs pamācīt ar savu operas mākslas līmeni

un daudzu vācu viesu vadībā inscenēja tik provinciāli naivu “Loengrīnu”, ka Baltais Nams ar šo [...] “Hamletu” bij nolēmis dot un arī deva uzvarīgu nāves dūrienu vāciskajai iedomībai”).¹²

8. nodaļa, kas veltīta pretošanās kustībai nacistu okupētajā Latvijā, balstās uz jau iepriekšējos gados veiktajiem nopietnajiem teorētiskajiem pētījumiem.¹³ Tajā atzīmēts, ka pretestību nacistiskajam okupācijas režīmam Latvijā izrādīja dažādu tautību cilvēki ar visai atšķirīgu politisko pārliecību. Pastāvēja latviešu nacionālā pretošanās kustība, komunistiskā pretošanās kustība, poļu un ebreju pretošanās kustība, kā arī atsevišķu indivīdu pretošanās. Visi minētie virzieni darbojās atsevišķi un parasti nebija saistīti. Nacionālā pretošanās kustība bija vērsta uz neatkarīgas Latvijas Republikas atjaunošanu, bet komunistiskā pretošanās kustība iestājās par Latviju PSRS sastāvā. Citu pretestības virzienu mērķi bija visai neskaidri.

9. nodaļa vēsta par Latvijas iedzīvotāju iznīcināšanu. Lielākais kriminālnoziedzums visā Latvijas pastāvēšanas vēsturē bija holokausts. Šīs tēmas izpētes klasiķis, nu jau mūžībā aizsauktais Andrievs Ezergailis ir pieturējies pie viedokļa, ka ir pastāvējusi slepena mutiska Hitlera pavēle par iekaroto teritoriju ebreju iznīcināšanu (viņš pat ir mēģinājis sniegt aptuvenu šīs pavēles tekstu: “Pavēlu drošības policijai iznīcināt visus Austrumeiropas ebrejus. Tīrīšanu uzsākt ar priekšā stāvošā kara pirmo dienu”).¹⁴ Tomēr pastāv arī autoritatīvu autoru viedoklis, ka nav vienas, visaptverošas slepkavošanas pavēles, izdotas vienā dienā un visaptveroši izplatītas. Hitleris darbojās ļoti nebirokrātiskā manierē, verbāli izsakot savu gribu un prioritātes.¹⁵

10. nodaļa ir veltīta latviešu militārām un policijas vienībām Vācijas bruņotajos spēkos, un tajā tiek atzīts, ka kopumā Vācijas bruņoto spēku rindās Otrajā pasaules karā cīnījās 110–115 tūkstoši latviešu karavīru, vismaz 30 000 no viņiem

12 Vētra, Mariss (1991). *Mans Baltais nams*. Rīga, 145. lpp.

13 Sk., piem.: Neiburgs, Uldis (2012). Pretošanās kustība nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā (1941–1945): Jēdzieniskā izpratne un teorētiskās nostādnes. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 3 (74), 100. lpp.

14 Ezergailis, Andrievs (2012). Vadoņa pavēle. *Latvijas Vēsture. Jaunie un jaunākie laiki*, 1/2 (85/86), 77. lpp.

15 Browning, Christopher R. (2004). *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy. September 1939–March 1942*. With contributions by Jürgen Matthäus. Lincoln: University of Nebraska Press and Jerusalem: Yad Vashem, pp. 313, 317. Arī citā klasiskā darbā ir atzīmēts, ka, lai arī Ā. Hitlera atbildība par genocīdu pret ebrejiem nav apstrīdama, tomēr viņš ir konsekventi izvairījies no savas iesaistes ebreju slepkavību dokumentēšanā. Kershaw, Ian (2001). *Hitler. 1936–1945: Nemesis*. Penguin Books, p. 487.

gāja bojā, karam beidzoties, Rietumu sabiedroto gūstā nonāca apmēram 25 tūkstoši latviešu karavīru, bet gandrīz 50 tūkstoši pabija PSRS Gulaga noietnēs.

11. nodaļā, kas ir veltīta karadarbībai Latvijas teritorijā 1944./1945. gadā, gribas īpaši atzīmēt novatorisko materiālu par Latvijas iedzīvotāju (civilistu) evakuēšanu – bēgšanu uz Vāciju: vāciešu plānotāji uzskatīja, ka ar Baltijas tautu pārvešanu uz Vāciju un ar gaidāmajiem padomju varas atriebības darbiem Baltijā šo tautu liktenis ir apzīmogots – iznīcināšana austrumos un pārvācošana reihā.

12. nodaļā, kurā ir aplūkoti Latvijas iedzīvotāju likteņi Sarkanajā armijā (1940. gada septembris – 1944. gada jūnijs), tiek arī uzsvērts, ka kara nobeiguma posmā Ziemassvētku kaujās pie Džūkstes kaujas laukā viena pret otru pretējās pusēs cīnījās no latviešiem veidotas militāras vienības.

Apjomīgo darbu noslēdz 13. nodaļa par Latvijas starptautisko situāciju un diplomātisko darbību 1941.–1945. gadā: Latvijas diplomātu darbs kara gados bija nozīmīgs, jo viņi apliecināja Latvijas Republikas *de iure* pastāvēšanu un aizstāvēja Latvijas valsts un pilsoņu intereses. Nobeigumā ir pamatoti secinājumi.

Nopietns, pamatīgs darbs, kurš noteikti pelna to, lai tiktu lasīts.

© 2023 Aivars Stranga, Latvijas Universitāte

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons

Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).